

UOT 78

ORCID: 0000-0002-8465-9122

DOI: <https://doi.org/10.52094/3005-9941.46.2024.032>

Nigar Murad Məmmədova
Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası, dissertant
Email: mmnigar83@gmail.com

AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ FORTEPIANO İŞLƏMƏLƏRİNDƏ RƏQS VƏ MİNİATÜR JANRININ VƏHDƏTİ

Xülasə: Məqalə Azərbaycan bəstəkarlarının xalq rəqslərinə əsaslanan fortepiano işləmələrinin bəzi xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına həsr olunur. Burada Mithəd Əhmədov, Tofiq Quliyev, Vasif Adıgözəlov, Elmira Nəzirova, Əşrəf Abbasov və başqalarının yaradıcılığına nəzər salınmışdır. Məqalədə təhlilə cəlb edilən fortepiano işləmələrində bəstəkarların rəqs janrının xüsusiyyətlərini necə dəyərləndirməsi, eləcə də metr, ritm, ostinato kimi musiqi elementləri və ifadə üsullarının şərhinə geniş yer verilmişdir.

Açar sözlər: fortepiano, işləmə, rəqs, miniatür, bəstəkar yaradıcılığı

Xalq musiqi janrlarının fortepiano üçün işlənməsi XX əsrin əvvəllərində Üzeyir Hacıbəyli və Müslüm Maqomayev tərəfindən 1927-ci ildə ərsəyə gəlmiş “Türk el nəğmələri” [3] məcmuəsində ilk nümunələrini təqdim etməklə bir meyara çevrilmiş oldu. Bu ənənə digər bəstəkarlar tərəfindən davam və inkişaf etdirilməklə fortepiano işləmələrinin müstəqil janr kimi təşəkkülünə təkan vermiş oldu. Demək olar ki, əksər bəstəkarlar fortepiano üçün xalq mahnı və rəqsləri əsasında xeyli sayda işləmələr ərsəyə gətirdilər ki, milli musiqi mənbəyindən ilhamlanan bu janr həm də pianoçuların repertuarına sevilərək daxil oldu.

Araşdırmamızın əsas təhlil obyektini bəstəkarların xalq rəqsləri əsasında fortepiano işləmələridir. Bu sahədə biz T.Quliyevin, M.Əhmədovun, V.Adıgözəlovun, O.Rəcəbovun və digər bəstəkarların fortepiano işləmələrini qeyd edə bilərik. Bu işləmələrdə bəstəkarlar xalq musiqi nümunəsinin orijinal mətninə müxtəlif yanaşma nümayiş etdirərək fərdi üslub cizgilərindən irəli gələn üsul və ifadə vasitələri tətbiq etmişlər.

Xalq mahnı və rəqslərinin fortepiano üçün işləmələrinin müasir dövrün bədii-estetik, eləcə də bəstəkar yaradıcılığının yeni üslub və ifadə vasitələrinə cavab verən nümunələrinin yaranması deməyə əsas verir ki, xalq musiqisi hər zaman əsas ilham mənbəyi olaraq qalır. Bu zəngin irs hər zaman bəstəkar yaradıcılığını inkişaf etdirən, yeni ifadə vasitələrinin tapılmasına sövq edən və eyni şəkildə piano ifaçılığının milli üslub meyarları ilə dolğunlaşmasına təkan verən qiymətli mənbədir.

Mithəd Əhmədovun 1955-ci ildə işıq üzü görmüş “15 Azərbaycan xalq rəqsi” [4] məcmuəsi də analoji nümunələr sırasında yer alır. Müəllif S.Rüstəmov tərəfindən top-

lanmış xalq rəqslərinin fortepiano işləmələrini hazırlamış, məcmuənin önündə verdiyi izahat bölməsində isə bu işdə bilavasitə T.Quliyevin adı çəkilən məcmuəsini örnək olaraq dəyərləndirdiyini vurğulayır [4, s.5]. M.Əhmədovun məcmuəsində “Azərbaycan”, “Qəşəngi”, “On dörd”, “Novruzu”, “Qazağı”, “Kars”, “Ulduz”, “Gülgəz”, “Qıtqılıda”, “Vağzalı”, “Bağdaduru”, “Uzundərə”, “Tərəkəmə”, “İnnabi”, “Ceyrani” rəqs işləmələri yer almışdır. İlk işləmədən biz melodiyanın oktava unisonu ilə təqdim olunmasını, eləcə də akkordlu müşayiət tipi kimi üsullara diqqət edə bilərik. Eyni işləmə tipini T.Quliyevin “15 Azərbaycan xalq rəqsi” [5] məcmuəsində də izləmişdik. Lakin M.Əhmədovun işləmələrində arpeciolu müşayiətdə triolun ritmik təşkili melodiya ilə üst-üstə düşür və müəllif T.Quliyevdə olduğu kimi punktirli ritmdən istifadə etmir. Bundan başqa M.Əhmədov rəqsin əsaslandığı məqamın əsas pərdələri üzərində səsaltılara geniş yer vermişdir. Bunu həm melodik xəttə, həm də bas müşayiətində görmək olar.

Nümunə 1. M.Əhmədov “Qəşəngi” rəqs işləməsi

Зериф. Грациозно $\text{♩} = 74$

M.Əhmədovun “Azərbaycan xalq rəqslərinin fortepiano üçün işləmələrinin xüsusiyyətləri” məcmuəsində yer alan işləmələri sırasında bəzi nümunələrin adı təkrarlansa da, biz bəstəkarın yeni redaktəsini müşahidə edirik. Məsələn, “Uzundərə” və “Qəşəngi” rəqs işləmələrində müşayiət xəttində unison keçidlərin, harmonik üçsəslilərin arpeciolarla əvəzlənməsi, “Tərəkəmə” və “Gülgəz”, “Qıtqılıda” rəqs işləmələrində əsas melodiya səsaltılarının əlavə edilməsi, səs qatlarının artırılması və s. misal ola bilər.

Xalq musiqisinin fortepiano üçün işlənməsi pianoçu bəstəkar Elmira Nəzirovanın da diqqətini cəlb etmiş, bəstəkarın bu istiqamətdə bir neçə məcmuəsi işıq üzü görmüşdür. İlk nümunələrdə bəstəkar müraciət etdiyi xalq musiqisinin birbaşa adını qeyd etməsə də, musiqi məzmununu qoruyub saxlamaqla hansı mənəbəyə müraciət etdiyinə sanki işarə edir. Məsələn, birinci pyesdə bəstəkar “Qalada yatmış idim” xalq mahnısına müraciət edir. Xalq mahnısının melodiyasını işləmənin yuxarı səsdə yer alan mövzusunda aydın şəkildə eşidirik. Qeyd edək ki, bəstəkar ilk dəftərdə əsas etibarilə xalq mahnılarına müraciət etmişdir.

Xalq mahnıları, rənglər, dəramədlər, rəqslər, təsniflər əsasında işləmələrin hazırlanması işində Sevda İbrahimovanın, Cəlal Abbasovun, Oqtay Rəcəbovun, Elnarə Dadaşovanın, Azər Dadaşovun, Ramiz Mustafayevin, Qalib Məmmədovun və bir çox bəstəkarların xüsusi əməyini qeyd etmək lazımdır. Bu işləmələrin əksəriyyəti fortepiano üçün, xeyli hissəsi də xor üçün hazırlanmışdır. Forteplano işləmələrinin ərsəyə gəlməsi həm ifaçılıq repertuarının zənginləşməsinə, həm də müstəqil pyeslərin yaranmasına təsir göstərmişdir. Belə ki, işləmələrdə müşahidə etdiyimiz faktura tipləri, müşayiət variantları, melodiyanın təqdimat üsulları və s. eyni zamanda xalq rəqslərinə əsaslanan orijinal fortepiano pyeslərinin yazılmasında müəyyən mənada mənbə rolunu oynamışdır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər salaq.

Məsələn, işləmələrdə ən çox müşahidə etdiyimiz müşayiət tiplərindən biri olan arpeciolu triollar (bir çox hallarda onlardan birincisi punktirli olur) “Lirik rəqslər” kimi adlandırılan fortepiano rəqslərində tez-tez müşahidə olunur. Məsələn, V.Adıgözəlovun silsiləsindən “Rəqs” pyesinə nəzər yetirək. Burada bəstəkarın tətbiq etdiyi müşayiət xəttində biz birincisi punktir olmaqla iki triolu müşahidə edirik. Eyni müşayiət tipini T.Quliyevin “Brilyant”, “Yüz bir”, “Yeni rəqs”, M.Əhmədovun “Tərəkmə”, “Qəşəngi”, R.Rüstəmovun “Hacıkənd”, o cümlədən E.Nəzirovanın, S.İbrahimovanın, O.Rəcəbovun xalq musiqisinə əsaslanan bir çox işləmələrində görə bilirik. Bu ənənəvilərin kökü isə birbaşa xalq musiqi janrlarının ritmik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bəstəkar yaradıcılığında biz həmin ritmik təşkili nəinki işləmələrdə və ya fortepiano rəqslərində, həm də daha iri həcmli əsərlərdə müşahidə edə bilirik. Məsələn, Q.Qarayevin “Yeddi gözəl” baletindən “Aışənin rəqsi”, F.Əmirovun “Min bir gecə” baletindən “Mərcananın rəqsi” və s. misal ola bilər. Xalq musiqi janrları üçün səciyyəvi olan 6/8 metr ölçüsündə bir sıra musiqi nümunələri məhz bu cür ritmik təşkilə əsaslanır. Melodiyada özünü göstərən bu cəhət təbii olaraq müşayiət xəttinə də sirayət etmiş, bəstəkar əsərlərində özünə yer tuta bilmişdir. Maraqlıdır ki, bu ritm özəyi həm də milli köklərə bağlılığın göstəricisi kimi mövqe qazanmışdır. Təsədüfi deyildir ki, XX əsrin 30-40-cı illərində ölkənin müxtəlif rayon və kəndlərinə təşkil edilən folklor ekspedisiyalarında iştirak edən bəstəkarlar daha sonra bu zəngin xəzinədən əxz etdiklərini öz əsərlərində parlaq şəkildə təcəssüm etdirməyə nail olmuşlar. Bu xüsusda Q.Qarayevin fikirləri yerinə düşür: “Elmi Tədqiqat Musiqi Kabinetinin rəhbəri yoldaş Bülbül məni xalq musiqisi üzrə işləməyə cəlb etdi. Mən aşıq yaradıcılığını, xalq mahnılarını və rəqsləri fonografaya yazır və işləyirdim... Bu səfərin bəhrəsi çox gözəl idi və eşitdiyimi xalq melodiyalarından biri mənim Birinci simfonik əsərimin (“Ürək mahnısı” kantatasının) əsasını təşkil etdi” [2, s.51].

Xalq rəqslərinə istinad edən işləmələrdə əsasən diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də əsas mövzunun müxtəlif partiyalarda (sağ və sol əlin partiyasında) yerdəyişməsidir. Bu ifa üsulu ümumiyyətlə fortepiano ifaçılığını üçün səciyyəvi olsa da, burada əlaqə yaranan başqa məqamları da qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, xalq musiqi janrlarının yaranıb yaşadılmasında bilavasitə instrumental ifaçılıq sənətinin, sazəndə yaradıcılığının böyük rolu olmuşdur. Məlumdur ki, xalq rəqsləri də məhz el şənliklərində, bayram

və mərasimlərdə peşəkar qarmon, zurna, balaban, tar, gitara və digər alətlərin ifaçıları tərəfindən səsləndirilir. Ansambl ifaçılığında imitasiyalı üsuldən istifadə həm rəqs, həm də muğam üçlüyü tərəfindən geniş tətbiq edilir. Bu mənada, əsas mövzunun müxtəlif alətlər tərəfindən təkrar, imitasiya və ya kanon şəklində verilməsi fortepiano rəqslərində də təsir göstərmişdir. Bəstəkarlar bu üsulu rəqsin əsas melodiyasının soprano və bas partiyasında verməklə tətbiq edirlər. Buna həm, orijinal pyeslərdə, həm də rəqs işləmələrində rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Ə.Abbasov “Uşaq pyesləri” silsiləsindən “Rəqs” miniatüründə əsas mövzuya xas olan triolu passajı növbəli şəkildə həm sağ, həm də sol əlin partiyasına həvalə edərək, eyni şəkildə interval ardıcılığından ibarət digər motivi də növbəli şəkildə yerdəyişmə edir. E.Nəzirovanın xalq melodiya-larına əsaslanan 12 saylı pyesində bəstəkar bu mövqeyi daha çox sol ələ həvalə edərək, sağ əlin partiyasında variantlı keçidlərlə kifayətlənmişdir.

Nümunə 2. E.Nəzirova. “Pyeslər” fortepiano işləmələri məcmuəsindən 12 saylı pyes

Ə.Abbasovun “Rəqs” pyesində [1, s.22] isə bəstəkar melodiyanın təşkilini sual-cavab prinsipi üzrə qurmuşdur. İlk fraza sopranoda başlanır, onun tamamlanması isə basda həyata keçirilir. Əsərin bütün melodik materialı əvvəldən sona qədər bu prinsip-lə qurulmuşdur.

Həm rəqs işləmələrində, həm də orijinal bəstəkar pyeslərində biz 3/4 və 8/6 metr ölçüsünün birgə tətbiqini, qarşılaşdırılmasını, növbələşməsini müşahidə edə bilərik. Təbii olaraq bu fakt xalq musiqisindən qaynaqlanır. Lakin bəstəkarlar bu faktı müxtəlif şəkildə dəyərləndirir. Məsələn, Vasif Adıgözəlovun pyesində biz hər iki metr ölçüsünün bərabər tətbiqini, yəni poliritmik üsulu müşahidə edə bilərik. Belə ki, müşayiət xəttində 3/4, melodiya isə 6/8 metrinə əsaslanır. Tofiq Quliyevin “Əsgəranı” rəqs işləməsində isə eyni prinsip metr ölçülərinin yerdəyişməsi ilə həyata keçirilmişdir. Burada melodiya 3/4 metrinə əsaslanır, müşayiət xəttində isə bəstəkar 6/8 metrində arpe-ciolu triollardan istifadə edir.

Bəstəkarlar müəyyən obrazların ərsəyə gəlməsində məhz ritmin imkanlarından geniş istifadə edir. Ritmin milli qaynaqları isə özünü ən parlaq şəkildə məhz rəqs sənətində tapır. Bu baxımdan Azərbaycan bəstəkarlarının fortepiano rəqslərində əsas meyar-lardan biri məhz ritm amili ilə əlaqədardır. Təsədüfi deyil ki, xalq rəqslərinin fortepia-

no işləmələrində də bəstəkarlar ritmə əsas komponent kimi xüsusi diqqət yetirmişlər. İlk növbədə bu diqqət işləmələrin müşayiət xəttinin, fakturanın formalaşmasında özünü göstərir. Məsələn, müraciət edilən rəqs 6/8 metro-ritmik göstəricilərinə əsaslanırsa, bəstəkarlar müşayiət xəttini eyni qaydada arpeciolu triollardan və ya nöqtəli çərək ölçüsündə akkord ardıcılıqları ilə qurmağa üstünlük verir. Əgər rəqsin daxilində 3/4 və 6/8 metr ölçüləri növbələşirsə müşayiət xəttində də əksər hallarda bu prinsipə riayət olunur. Bəzən ritmik kontrapunkt yaratmaq məqsədilə hər iki metr ölçüsünün eyni vaxtda tətbiqini də izləyə bilərik. Qeyd edək ki, bu fakt yalnız işləmə və fortepiano rəqslərində deyil, ayrı-ayrı əsərlərdə də tez-tez rast gəlinir. Beləliklə də, ritm və onun məhz bu özünəməxsus cəhəti Azərbaycan bəstəkarlarının əsərində milli meyarların göstəricilərindən biri kimi çıxış etmiş olur.

Ritm amili həm də ostinatoluluq baxımından diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Bu bərdə musiqişünas alim Gülzar Mahmudovanın xüsusi tədqiqat işi [7, s.20] mövcuddur. Bəstəkar yaradıcılığında ritmik ostinatonun tətbiqi Avropa musiqisində müxtəlif tarixi mərhələlərdə öz əksini tapmışdır. Lakin Azərbaycan musiqisində bu məsələ bilavasitə milli təfəkkürdən qaynaqlanır və bəstəkar musiqisində onun təzahürü kimi çıxış edir. Çünki ostinato folklor janrları ilə yanaşı, muğam və aşıq sənətində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərində ostinatonun hər üç janrdə yer alan növləri rast gəlinir. Məsələn, V.Adıgözəlov “Rəqs” pyesində müşayiət xəttində muğam ifaçılığında tez-tez tətbiq edilən ostinato tipinə müraciət etmişdir.

Nümunə 3. V.Adıgözəlov. “Rəqs” pyesi

Bu pyesdə ritmik ostinatonun digər növünü də görə bilərik. 6/8 metrinə xas olan üçlüklərdən təşkil olunmuş arpeciolu müşayiət xəttində ritmik ostinato tətbiq olunmuşdur. Eyni halı Niyazinin “Rəqs” miniatüründə, F.Əmirovun “Sevin rəqsi”, “Lirik rəqs” və bir çox digər pyeslərində, M.Mirzəyevin “Lirik rəqs”ində, A.Sultanovanın “Balaca rəqqasə” pyesində müşahidə edə bilərik. Rəqs işləmələrində isə demək olar ki, əksər hallarda bəstəkarlar müşayiət xəttini məhz bu ostinato tipini tətbiq edərək qurur. Triolların ardıcillaşması ilə müşahidə edilən ostinato tiplərindən biri də “Qaytağı” rəqsi üçün səciyyəvidir və onu müşayiət xətti ilə yanaşı, melodiyada da yer alması bilavasitə xalq rəqsinin metro-ritmik quruluşu ilə əlaqədardır. Təhlil obyektimizə nəzərən isə bu ritmik şəkil və onun ostinatolu tətbiqi həm orijinal pyeslərdə, həm də məntiqi olaraq rəqs işləmələrində bilavasitə qaytağı və ona yaxın xalq musiqi nümunələrində təsadüf edilir. Təhlilə cəlb etdiyimiz fortepiano rəqslərində və işləmələrdə biz bu tip ritmik ostinatonun tətbiqinə tez-tez rast gəlirik. Məsələn, A.Zeynallının “Uşaq süitəsi”ndə, Ə.Abbasovun “Uşaq pyesləri”ndə yer alan “Rəqs”, T.Quliyevin “Qaytağı” əsəri və s. buna parlaq misal ola bilər.

Beləliklə, xalq rəqslərinin fortepiano işləmələrinin təhlili və vurğulanan bir sıra səciyyəvi cəhətləri əsas tutaraq deyə bilərik ki, bu nümunələr bəstəkar musiqisində rəqs məzmunlu orijinal əsərlərin yaranmasında şərtləndirici rol oynamışdır. İşləmələrdə müşahidə edilən bir sıra cəhətlər, musiqi əsərinin mühüm komponentlərinin tətbiqi, xalq musiqi nümunəsinə bəstəkar yanaşmasının müxtəlif üsulları öz təzahürünü fortepiano pyeslərində də göstərməkdədir. Əsas məqam isə ondan ibarətdir ki, rəqs musiqisinə müraciət və onun işləməsini ərsəyə gətirmək bəstəkar yaradıcılığında üslub meyarlarının formalaşmasında bu janra xas olan əsas göstəricilərin yer alması ilə nəticələnmişdir. Bu meyarlar özünü ritm, metr, məqam-intonasiya, melodik quruluş, forma, faktura kimi musiqi komponentlərində təcəssüm etdirmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, rəqs musiqisinə müraciət edən, ondan bəhrələnən bəstəkarlar hər zaman bu janrın xoreoqrafik məzmununu unutmamış, öz əsərlərində bu cəhəti də nəzərə alaraq obraz-emoşional, proqramlılıq, ideya və süjet baxımdan göstərməyə çalışmışlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov Ə.C. Rəqs. Yeqorova S., Siroviç R. Forteplanoda çalmaq üçün tədris kitabı. II hissə. Bakı, İşiq, 1975, s.22.
2. Azərbaycan musiqi tarixi. 5 cildlik. Tər. Z.Y.Səfərova. III cild. Bakı, Elm, 2018. 752 s.
3. Hacıbəyov Ü.Ə., Maqomayev M.M. Azərbaycan türk el nəğmələri. Bakı: – 1985.
4. Əhmədov M.M. 15 Azərbaycan xalq rəqsləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Musiqi Nəşriyyatı, 1955. 31 s.
5. Quliyev T.Ə. 15 Azərbaycan xalq rəqsləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Musiqi Nəşriyyatı, 1955. 30 s.
6. Nəzirova E.M. Pyeslər: Azərbaycan xalq melodiyalarının fortepiano üçün işləmələri. Red.S.Məlikova. Bakı, 2019.42 s.

Rus dilində

7. Махмудова, Г.Р. Генезис и эволюция остинатности в азербайджанской музыке. Баку, Нурлан, 2006. 434 с.

Нигяр Мурад Маммадова

Единство жанра миниатюры и танца в творчестве азербайджанских композиторов

Резюме: Статья посвящена изучению некоторых особенностей фортепианных обработок азербайджанских композиторов, основанного на народных танцах. Здесь рассмотрено творчество Мидхада Ахмедова, Тофика Кулиева, Васифа Адыгезалова, Эльмиры Назировой, Ашрафа Аббасова и других композиторов. В статье проведен анализ музыкальных элементов, таких как метр, ритм, остинато,

а также рассматривается композиторское отношение к особенностям танцевального жанра и фортепианной миниатюры.

Ключевые слова: фортепиано, обработка, танец, миниатюра, композиторское творчество.

Nigar Murad Mammadova

The Unity of the Genre of Miniature and Dance in the Works of Azerbaijani Composers

Summary: The article is devoted to the study of some features of piano arrangements by Azerbaijani composers based on folk dances. The work of Midhad Akhmedov, Tofik Guliyev, Vasif Adygezalov, Elmira Nazirova, Ashraf Abbasov and other composers is considered here. The article analyzes musical elements such as meter, rhythm, ostinato, and also examines the composer's attitude to the features of the dance genre and piano miniatures.

Keywords: piano, arrangement, dance, miniature, composer's creativity.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarix: 13.05.2024